

Розділ III. Соціально-психологічні проблеми становлення особистості в умовах сучасної розвитку суспільства

Токарева Наталя Миколаївна, завідувач кафедри загальної та вікової психології, кандидат психологічних наук, доцент КДПУ

Психологічна детермінація особистісного становлення суб'єкта у змінних умовах буття

Нестабільність сучасного соціального простору і системних змін у суспільстві обумовлюють необхідність модернізації та гуманізації соціальної взаємодії, переосмислення ключових механізмів та закономірностей функціонування особистості в нових соціальних умовах. Корегування моделей поведінки особистості в ситуації системних змін вимагає комплексного аналізу механізмів соціалізації і зокрема психологічних детермінант моделювання життєвих сценаріїв особистості. Особливої значимості в цьому контексті набувають соціально-психологічні аспекти самовизначення суб'єктів та самодетермінація психічного розвитку особистості, формування особистісних форматів інтегративної Я-концепції.

Аналіз теоретико-методологічних концептуальних положень щодо розвитку та формування особистості (Б.Г.Ананьєв, Л.І.Божович, Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, О.М.Леонтьєв, С.Д.Максименко та інші), ключові ідеї філософсько-психологічної концепції С.Л.Рубінштейна щодо полісистемності буття людини та інтегральності її якостей і властивостей дозволяють визначати феномен особистості як категорію, що об'єднує і вибудовує психічний світ людини. Особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ [3, с.40]. У процесі психічного розвитку особистості реалізується її внутрішній потенціал – сукупність класичних «внутрішніх умов» (С.Л.Рубінштейн), властивостей особистості, що визначають її здатність до продуктивної життєдіяльності у напрямку підвищення якості життя і суб'єктивної стійкості (П.В.Лушин). Відповідно, однією із найбільш конструктивних позицій аналізу особистості є виділення в ній здатності до розкриття внутрішнього потенціалу на підставі індивідуальної своєрідності і особливостей соціального середовища. Системні зміни соціальної ситуації життєтворчості, що переживаються особистістю як суб'єктивно значущі, стимулюють активацію адаптаційних процесів та самоактуалізацію особистості, обумовлюють формування життєвої позиції.

Традиційно в якості базового механізму розвитку особистості психологами (Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, О.М.Леонтьєв, П.Я.Гальперін,

О.Р.Лурія та інші) розглядається механізм інтеріоризації як операціональний зміст перетворення зовнішніх дій в ідеальні, що характеризує процес «привласнювання» соціально-культурного досвіду. С.Д.Максименко у контексті генетичної психології крім того наголошує на необхідності моделювання життєвого досвіду особистості шляхом актуалізації особистісно значущих потреб (нужди) людини [3, с.19]. Таким чином, структурна інтеграція соціально-психологічних та внутрішніх факторів становлення особистості та їх неоднозначне тлумачення у психологічній персонології доводить важливість вивчення детермінант моделювання особистісних конструктів людини. Особливо актуальною дана проблема є в умовах системних змін у суспільстві, що ускладнюють і модифікують процес становлення життєвої позиції особистості (концепція особистісного змінювання (П.В.Лушин)).

В багаторівневому, суперечливому процесі пристосування людини до змінних умов існування внутрішньоособистісні когнітивно-інформаційні процеси не є основними детермінантами, а діють згідно із соціальним нормативним контекстом. Наше «Я» конструюється і модифікується в соціальних умовах, змінюється залежно від соціального контексту і усвідомлення власної ідентичності. Від соціального середовища залежать наші установки і поведінка, що спричиняють особистісне змінювання суб'єкта – міжсистемний перехід до нових можливостей нової ідентичності, який має місце при переживанні людиною кризового досвіду (П.В.Лушин) і детермінує зміни життєвої позиції людини – способу самовизначення особистості у житті, узагальненого на основі її життєвих цінностей та основних потреб (К.А.Абульханова-Славська). В результаті зазнають змін і особистісні конструкти суб'єкта психічної життєдіяльності. Особистісний конструкт – це система понятійних моделей, що використовує людина для осмислення, інтерпретації чи прогнозування власного життєвого сценарію (ментального досвіду). Змодельований і зафіксований у персональному досвіді конструкт впливає на свідомому і несвідомому рівні на оточення людини і забезпечує специфіку соціальної самопрезентації суб'єкта.

Досліджуючи засоби оптимізації особистісного розвитку людини потрібно значну увагу приділяти з'ясуванню умов актуалізації внутрішнього потенціалу особистості, серед яких важливу роль відіграють середовищні фактори.

Самовизначення особистості відбувається під закономірним, але не завжди усвідомлюваним нею впливом соціального значимого оточення (реалізуються основні модальності соціального впливу) в результаті комунікативного моделювання особистісних конструктів. Комунікативне програмування особистісних конструктів передбачає вибір найбільш сприятливих суб'єктивно валідних форматів (формат – це найбільш адекватний каналу комунікації та очікуванням соціуму тип поведінки

особистості), що забезпечують ефективність гнучкого функціонування людини у певних умовах буття. В цьому плані цікавим є досвід західноєвропейської соціальної психології і зокрема дослідження соціальних психологів Оксфордського університету під керівництвом М. Argyle, які соціальну ситуацію розглядають як природний фрагмент соціального життя, що визначається включеними у нього людьми, місцем дії і характером виконуваних дій чи діяльності [Цит. за 6, с.284-285]. Узгодження означених елементів і визначає конструктивність (нормативність) чи деструктивність життєвого сценарію особистості.

Вивчення процесу формування теоретичної (концептуальної) моделі особистісного конструкту та визначення основних етапів персоналізації суб'єкта у нових змінних умовах життєдіяльності дозволяє виділити ключові етапи даного процесу:

- дисоціація або руйнування елементів ідентичності (або особистісного конструкту), що суперечать новим вимогам до соціально-рольової поведінки суб'єкта;
- невизначеність уявлень про шляхи конструювання нових особистісних конструктів;
- моделювання нових конструктів на підставі особистісного змінювання і конструювання нової ідентичності.

Вирішальним фактором адекватного комунікативного моделювання особистісних конструктів є психічна стимуляція, що забезпечує комунікативне програмування Я-концепції особистості і може актуалізувати потенційні можливості суб'єкта щодо особистісного змінювання і конструювання нової ідентичності.

Психічна стимуляція спричиняє психічні реакції особистості, які можна об'єднати у п'ять категорій (Ф.Зімбардо, М.Ляйппе):

- 1) поведінка,
- 2) інтенції поведінки – наміри, очікування, плани дій, що випереджають дії людини,
- 3) когніції – ідеї, що супроводжують вчинки людини, переконання, знання про поведінку,
- 4) афективні реакції – емоційні переживання задоволення – незадоволення,
- 5) установки – комплексні, сумарні оціночні реакції, що включають в себе інші компоненти [2].

Зважаючи на те, що виділені категорії визначають специфіку ментального досвіду особистості, їх можна розглядати як складові особистісного конструкту. Процеси пізнання і установки забезпечують ментальну репрезентацію об'єктів та явищ довкілля, відображення їх у свідомості.

Значимим елементом особистісного конструкту, таким чином, є установки, як найбільш узагальнені і системні форми реагування людини

на вплив середовищних факторів, що визначають готовність суб'єкта орієнтувати свою діяльність у певному напрямку (Ж.Пайяр, Ф.Олпорт, А. Валлон, Д.М.Узнадзе та інші [1,с.13-16]). Вплив ситуації викликає у суб'єкта, за словами Д.М.Узнадзе, цілісні зміни як відображення даної ситуації на тлі його потреб. Ця своєрідна форма відображення (установочне відображення), згідно з теорією Д.М.Узнадзе, не є ні споглядальним, ні дієвим, або практичним, відображенням. Це своєрідне цілісне відображення, на основі якого, залежно від умов, може виникати як споглядальне, так і дієве відображення. Його функція полягає у потенційному налаштуванні суб'єкта, створенні готовності до того, щоб у ньому проявилися саме ті психічні або моторні акти, які забезпечать адекватне ситуації споглядальне або дієве відображення. Тому зміст психіки суб'єкта і взагалі всю його поведінку можна визнати реалізацією цієї установки і, відповідно, вторинним явищем [4; 1]. В такому розумінні установку індивіда можна вважати первинною формою розв'язання задачі, попередньою умовою розгорнутої людиною поведінки [1,с.32], що дозволяє впливати на реальну поведінку особистості, моделюючи відповідні установки.

Аналізуючи феномен установки Д.М.Узнадзе підкреслює наступні характеристики:

- установка – це не частковий ізольований змістовний елемент свідомості, а певний цілісний стан суб'єкта;
- установка – це не один із проявів психічного життя людини, а момент динамічної визначеності;
- установка – це не будь-який частковий зміст свідомості людини, а цілісна спрямованість суб'єкта на певну активність, певну модель поведінки [4].

У цілісній єдності феномену установки можна виділити три групи компонентів: афективний компонент (емоційна реакція на об'єкт установки), когнітивний компонент (думки та уявлення про об'єкт), поведінковий компонент (дії по відношенню до об'єкта установки). Домінування одного із компонентів установки дозволяє виділяти різновиди установок:

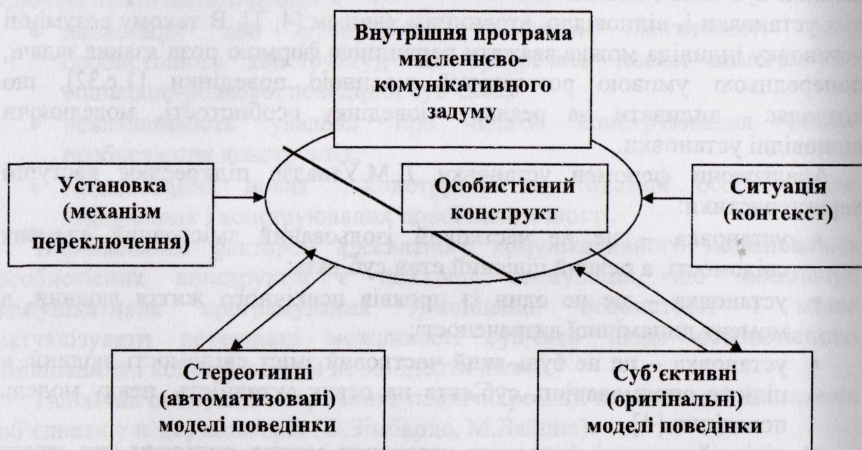
- установки, засновані на емоціях, що виражають ставлення особистості до сприйнятої інформації;
- установки, сформовані когнітивно, на основі аналізу інформаційного контенту і усвідомлення понятійної значущості даного блоку досвіду;
- установки, засновані на поведінкових реакціях, що виявляються у системі вчинків особистості у конкретних соціальних ситуаціях.

Установочна система влаштована так, що зміна одного компонента призводить до зміни системи в цілому. Тому комунікативне програмування може бути спрямоване на моделювання однієї із сторін установки (як

елемента особистісного конструкту), що дозволяє враховувати індивідуально-типологічні характеристики особистості і впливати на формування і закріплення у життєвому сценарії адекватної ситуації моделі поведінки (див. схему 1). Цілеспрямована соціально-психологічна стимуляція адекватних вчинків особистості забезпечить формування необхідної установки на реалізацію адаптивних моделей поведінки у змінних умовах буття. В результаті систематичного стимулювання (комунікативного програмування) відбувається перебудова індивідуального пізнавального досвіду, що призводить до появи оригінальних життєвих сценаріїв особистості.

Схема 1.

Роль установки при комунікативному моделюванні поведінки

В цілому ж адаптивність особистості до змінних умов життя може стати результатом умілої маніпуляції засобами комунікативного програмування особистісного конструкта, комплексного освітньо-виховного впливу на особистість, зокрема у процесі фахової підготовки майбутнього спеціаліста.

Процес комунікативного програмування передбачає вплив на різні сторони поведінкового формату особистості, що характеризують цілісність самовираження суб'єкта у ситуації моделювання нових конструктів на підставі особистісного змінювання і конструювання нової ідентичності. Виокремлені системи комплексного впливу на особистість в процесі моделювання її особистісних форматів відповідають структурним компонентам установки як психічної готовності суб'єкта реагувати певним способом на вплив ситуації, що дозволяє передбачити необхідний результат стимулювання (таблиця 1):

Система комунікативного програмування

<i>Системи впливу на поведінку людини</i>	<i>Етапи прийняття рішення</i>	<i>Комунікативне програмування</i>
Комплексне руйнування дезадаптивних елементів ідентичності	Тривожність, невпевненість, невизначеність поведінки як інтегруючі реакції на зміни особистісних конструктів	Конструктивне перетворення системи прийняття особистістю змін соціальної ситуації. Стимулювання самоорганізуючих елементів поведінки у контексті відкритих систем.
<i>Когнітивна система:</i> інтелектуальна обробка інформації, формування понять, ідей.	Знання, уявлення. Змінення ставлення до ситуації, модифікація інтерпретаційних принципів ситуації, усвідомлення домінуючого мотиву.	Констатація фактів. Обґрунтування, пояснення, позитивне ставлення до змін, використання позитивних спогадів, актуалізація досвіду, тренінгові вправи.
<i>Афективна система:</i> емоційний вплив, апеляція до почуттів.	Домінування переваг, симпатії-антипатії. Узгодження емоційної і когнітивної оцінки	Аргументація образами, апеляція до емоційної сфери, емоційні підкріплення. Порівняльні вправи.
<i>Конотативна система:</i> здатність до волевиявлення, здійснення вчинків.	Вибір, впевненість. Адаптація укріплюється активністю. Продуктивність орієнтовної та вольової активності. Збереження психологічної стійкості, задоволення самореалізацією у нових умовах.	Вплив активуючого характеру: заклики до здійснення вчинку, установки, приклади.

З метою перевірки означених теоретичних положень і вивчення особливостей комунікативного програмування Я-концепції особистості нами було здійснено дослідження самопрезентації суб'єктів.

Ментальна самопрезентація – це актуальний розумовий образ власного я (суб'єктивна форма відображення персональних конструктів), елемент оперативної форми ментального досвіду, що змінюється залежно від ситуації та інтелектуальних зусиль суб'єкта в процесі ментальної репрезентації.

В теорії інтелекту Дж.Брунера суб'єктивними засобами побудови репрезентації виступають способи кодування інформації. Дж.Брунер вважав, що ріст інтелекту передбачає, по-перше, розвиток трьох способів репрезентації дійсності (через такі модальності досвіду як дія, образ і слово) і, по-друге, інтеграцію різних форм суб'єктивного відображення подій (у вигляді узгодження різних модальностей досвіду, а також співвіднесення актуального досвіду з минулим і майбутнім досвідом). Когнітивна компетентність в цих двох сферах і обумовлює можливість виходу індивідуальної свідомості за межі безпосереднього часу і заданого простору, що і є, за Дж.Брунером, одним з основних критеріїв інтелектуального розвитку [5,с.99]. Однією з форм ментальної репрезентації особистості є самопрезентація, як вираження Я-концепції.

Враховуючи, що Я-концепція об'єктивується лише у інтроспективному аналізі, ми вважали необхідним отримати уявлення про змістовні характеристики «образу Я» студентів КДПУ, що презентуються ними у системі самокатегоризації. Вибірку склали студенти 1 – 3-го курсів географічного факультету КДПУ у кількості 73 осіб.

Серед студентів за допомогою методики вільного опису (модифікація тесту М.Куна) із подальшим контент-аналізом були виявлені найбільш значимі для даної категорії респондентів контент-блоки ментальної самопрезентації. Аналіз отриманих результатів дозволив виокремити найбільш значимі смислові категорії, що визначають критерії самоідентифікації та життєвих планів юнаків, та порівняти динаміку змін у самокатегоризації студентів I та III курсів (таблиця 2):

Таблиця 2

Динаміка змін значущості категорій самопрезентації студентів

Категорії самопрезентації	Кількість студентів (у %), що використали дану категорію у самоописі	
	I курс	III курс
Соціально-статусні параметри аналізу	73,3%	44,4%
Гендерні параметри аналізу	6,7%	5,5%
Особистісні якості	73,3%	66,7%
Інтелектуальні властивості	6,6%	5,5%
Інтереси, захоплення	33,3%	33,3%
Соціальна поведінка	33,3%	61,6%
Ціннісні орієнтації	13,3%	55,5%
Професійне визначення	6,6%	16,6%

Кількісний аналіз сентенцій самопрезентацій студентів виявив первинність об'єктивних характеристик при моделюванні образу-Я респондентами, після чого використовуються категорії суб'єктивного плану (оцінки себе і особистісних якостей, інтересів, захоплень тощо). Цікаво, що категорії означення вікових та гендерних параметрів самоаналізу в самоописах студентів практично відсутні, що свідчить про їхню малозначущість для самопрезентацій. На наш погляд, це може бути пов'язано із дифузністю его-ідентичності суб'єктів у змінних умовах соціального розвитку, що спричиняє переживання власної соціальної, економічної залежності, невизначеність життєвих позицій. Крім того загальна фемінність освіти стереотипно не потребує виявлення гендерних характеристик у професійній підготовці фахівців у педагогічному університеті, що й знецінює дану категорію самопрезентації.

Порівняння презентаційних контент-блоків респондентів, що знаходяться на різних стадіях професійного становлення, засвідчило наявність певної динаміки. У ментальному образі студентів-першокурсників переважають категорії соціально-статусного параметру («студент, майбутній професіонал»), що є свідченням визнання нової статусної позиції – 73,3%, а також аналіз особистісних якостей – 73,3%; менш вираженими є категорії, що визначають інтереси, захоплення (33,3%) та значущі аспекти соціальної поведінки особистості (33,3%). У ментальному образі студентів III-го курсу переважають категорії, що характеризують особистісні якості (66,7%) та соціальну поведінку особистості (61,6%). Значущою є також категорія ціннісних орієнтацій суб'єкта (55,5%), що свідчить про особистісне самовизначення та диференціювання Я-концепції серед студентів даної групи в результаті інтеріоризації культурно-історичного досвіду, отриманого у процесі навчання. Визначення категорії соціально-статусного плану, хоча й залишається у самоописах респондентів, проте її частотність знижується (44,4% проти 73,3% у першокурсників). Суб'єктивно значущими для студентів III-го курсу стає також категорія професійного самовизначення, планування майбутньої професійної діяльності (16,6% проти 6,6% у першокурсників), що пояснюється поглибленим вивченням фахових дисциплін згідно із навчальними планами. У той же час такі категорії аналізу як гендерні параметри, інтелектуальні якості, інтереси та захоплення студентів у генезі майже не змінюються.

Таким чином, можна стверджувати, що освітньо-виховний вплив на різні сторони поведінкового формату особистості у ситуації моделювання нових конструктів у змінних соціальних умовах забезпечує конструювання нової ідентичності.

Формування компетентного конкурентноспроможного професіонала сфери освіти вимагає комплексного підходу до професійної підготовки фахівця, що передбачає поєднання особистісного, когнітивного і

деонтологічного формуючих впливів, що обумовлюють зміни установок та поведінкових форматів особистості. Цілеспрямоване комунікативне програмування особистісних конструктів має відповідати наступним стратегічним принципам :

- акцент на ресурсах особистості, врахування індивідуальних можливостей та особливостей поведінки;
- аналіз попереднього досвіду, світогляду, інтересів особистості;
- позитивістський підхід: нетеоретичне, нестандартизоване бачення проблеми, опір на суб'єктивістську віру особистості у власні можливості;
- орієнтація на майбутнє особистості;
- співробітництво і відкритість у стосунках із усіма суб'єктами навчально-виховного процесу;
- технічна пластичність, володіння необхідними знаннями та уміннями психологічної допомоги особистості.

Реалізація означених принципів в системі психологічного супроводу інноваційної особистості в закладах освіти дозволить якісно змінити ефективність моделювання інноваційної діяльності та життєвих сценаріїв особистості.

Список використаних джерел:

1. Бжалава И.Т. Психология установки и кибернетика.- М.: Наука, 1966 – 250с.
2. Зимбардо Ф., Ляйпше М. Социальное влияние. – СПб.: Питер, 2000 – 448с.
3. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. – К.: ТОВ «КММ», 2006. – 240с.
4. Узнадзе Д.Н. Психология установки. – СПб.: Питер, 2001 – 416с.
5. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования.– СПб.: Питер, 2002 – 272с.
6. Шихерев П.Н. Современная социальная психология. – М.: ИП РАН; КСП +; Академический Проект, 1999. – 448с.